

Novruzova Nigar Şəmsir qızı¹
“SÖZ” MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİ
İNKİŞAF ETDİRMƏYİN YOLLARI

Söz mövzusu nitq inkişafında mühüm yer tutan lüğət üzrə işlə sıx bağlıdır. Söz yox ki, nitq vərdişlərinə yiyələnməyin əsas şərtlərindən biri zəruri lüğət ehtiyatına malik olmaqdır. Əslində lüğətin zənginliyi məhz nitqin zənginliyinə dəlalət edən vacib amillərdən biridir. Ona görə də lüğət işi nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununda aparıcı rola malikdir.

Məktəbdə nitq inkişafı üzrə iş birinci sinifdən balanıdır. İkinci sinifdə sözlərin suallara əsasən qruplaşdırılması, eyniköklü söz haqqında anlayışların verilməsi, məndən eyniköklü sözlərin seçilməsi, bu və ya digər sözlərə eyniköklü sözlərin tapılması, həmin sözlərin cümlədə işlədilməsi, çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim sözlər (terminsiz) üzərində aparılan işlər və s. nitq inkişafı üzrə işin rüşeymini təşkil edir.

İbtidai siniflərdə sözün tərkibi ilə əlaqədar eyniköklü sözlər üzərində iş, eyniköklü sözlərin tapılması, cümlədə işlədilməsi, sözün forma və mənasının dəyişməsi üzrə aparılan işlər, sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilərin öyrədilməsi prosesində sözlərin cümlədə dəyişərək əlaqəyə girməsi, yaxud bir sözdən yeni sözlərin yaradılması, daha doğrusu, söz yaradıcılığı üzrə aparılan praktik işlər şagirdlərin nitq nitq bacarıqlarının inkişafına ciddi təsir göstərir.

Söz yaradıcılığının hansı səviyyədə morfolojiyaya aid olduğunu nəzəri cəhətdən akademik V.V.Vinoqradov əsaslandırmışdır. V.V.Vinoqradov yazır: "Sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi faktları morfoloji söz yaradıcılığına aid edilməlidir".

Söz yaradıcılığı prosesində leksik və sintaktik üsula nisbətən morfoloji üsul daha məhsuldardır. Morfoloji söz yaradıcılığı prosesi elə mənə və şəkli xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları dilimizin şəkili sisteminin həm ümumi, həm də xüsusi cəhətlərində, yəni müxtəlif nitq hissələrinə münasibətdə araşdırmaq lazım gəlir. Morfoloji söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin ümumi cəhətləri onların leksik-qrammatik əlamətləri, məhsuldarlığı, törəmə yolları, mənə yaradıcılığı; xüsusi cəhətləri isə ayrı-ayrı nitq kateqoriyalarına münasibəti ilə müəyyənləşə bilər.

Belə ki, sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onların bir qismi bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsini, bir qismi də bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsini əmələ gətirir. Bu baxımdan sözdüzəldici şəkilçilərin aşağıdakı növlərinə rast gəlirik.

a) bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsi düzəldənlər.

1. İsimlərdən isim düzəldənlər, məsələn: dağ (isim)-dağlıq (isim), dəmir (isim)-dəmirçi (isim), dağ (isim) –dağlı (atributiv isim) və s.

2. Feillərdən feil düzəldənlər, məsələn: görmək (feil)-görsətmək (feil), sürmək (feil)-sürüşmək (feil), qazmaq (feil), -qazmaq (feil), çalmaq (feil)-çalışmaq (feil) və s.

b) bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi düzəldənlər.

1. Feildən isim düzəldənlər, məsələn: süzmək (feil)-süzmə (isim), dönmək (feil)-döngə (isim), qovurmaq (feil)-qovurma (isim) və s.

2. Feildən sifət düzəldənlər, məsələn: satmaq (feil)-satıcı qadın (sifət), qaldırmaq (feil)-qaldırıcı kran (sifət), yumaq (feil)-yuyucu qadın (sifət), yazmaq (feil)-yazılı məktub (sifət) və s.

3. İsim, sifət, say, əvəzlilərdən feil düzəldənlər, məsələn: iş (isim)-işləmək (feil), dil (isim)-dillənmək (feil); yaxşı (sifət)-yaxşılaşmaq (feil), bir (say)-birləşmək (feil) və s.

4. İsimlərdən sifət düzəldənlər, məsələn: yağ (isim)-yağsız xörək (sifət), bağ (isim)-bağdakı çiçəklər (sifət), inqilab (isim)-inqilabi hadisə (sifət) və s.

Azərbaycan dilində sözlərin strukturu iki hissədən –kök və şəkilçidən ibarətdir, yaxud kök morfemdən, şəkilçi morfemdən ibarətdir.

Kök morfem – sözün qrammatik mənaya malik olub, müstəqil işləyə bilən, müəyyən suala cavab verən, müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyan, dilin morfoloji sisteminə müəyyən semantik-qrammatik qruplara daxil olan hissəsidir. "...şəkilçilər, eləcə də leksik şəkilçilər sözün qrammatik tərkibində morfem bölgüsünə daxil olur və Azərbaycan sözlərinin tərkibi iki morfemdən (kök və şəkilçi morfemdən) ibarət olur.

Söz və onun tərkibi anlayışları ilə şagirdlər I sinifdən praktik olaraq tanış olurlar. Bu işin mahiyyətinə müəllim diqqətlə yanaşmalıdır, çünki uşaqların nitqinin inkişafı, hər şeydən əvvəl söz və anlayışların dərk olunmasından keçir. İbtidai sinif şagirdləri sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçiləri bir-biri ilə qarışdırırlar. Eyniköklü sözləri seçərkən ciddi səhvlərə yol verir, mənəca yaxın olan sözləri, sinonimləri eyniköklü sözlər hesab edirlər (məsələn, tarla-zəmi, duzlu-şor, geniş-enli və s.).

Əgər sözün mənimsənilməsi üzrə işlər I sinifdən başlayaraq sistemli şəkildə aparılırsa, şagirdlərin nitqə yiyələnməsi asan olur. Şagirdlər müxtəlif xarakterli çalışmalar üzrə iş prosesində sözün tərkibi, kök və şəkilçilər haqqında məlumat əldə edirlər. Şagirdlərdə kök haqqında ilk anlayış eyniköklü sözlər üzərində müşahidələr əsasında yaranır. Kiçik məndə işlənmiş sözlər (ot, otlu, otluq, otarmaq) şagirdlərdə həmin sözlərin bir obyektə –ot ilə bağlı olması, bu hissənin bütün sözlərdə təkrarlanması təsəvvürü yaradır. Eyniköklü sözlər üzərində iş apararkən həm mənə yaxınlığı, həm də hərf tərkibinə görə oxşarlığına fikir verilməlidir. Məsələn:

"Gülçülük sahəsində güllər açmışdı. Gülçü qızlar sahəyə çıxdılar. Hər tərəf güllük idi. Bu güllü, çiçəkli diyardan adam ayrılmaq istəmərdi. Qızlar çoxlu gül yığdılar". Şagirdlər müəllimin tələbi ilə mətni oxuyur, cümlədə müxtəlif şəkilçi qəbul edən gül sözünü seçib, alt-alta yazırlar. Sonra gül, gülçü, güllük, güllü sözlərinin ümumi, ortağ hissəsinin altından xətt çəkir və bu sözlərin eyniköklü olduğunu müşahidə edirlər.

Eyniköklü sözlərin mətn daxilində işlədilməsi və sözün kökünün dəyişmədiyinin müşahidə edilməsi sonrakı dərslərdə də davam etdirilir. İbtidai siniflərdə "Sözün tərkibi" bölməsi "Nitq hissələri" bölməsindən əvvəl öyrədilməklə şagirdlərdə kök və şəkilçi, eyniköklü sözlər, şəkilçilərin növləri; sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər, şəkilçilər vasitəsilə sözü dəyişmək, yeni söz düzəltmək, sözün quruluşca növləri: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər haqqında aydın təsəvvür yaradılır. Bu, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına güclü təkan verir.

Söz yaradıcılığı həm qrammatika, həm də leksika ilə sıx surətdə əlaqədar olduğu üçün hər yeni sözün yaradılması onun üzərində müəyyən qrammatik əməliyyatın aparılmasını tələb edir. Buna görə də söz yaradıcılığı qrammatikanın əsas bölmələrindən olan morfolojiya ilə əlaqədardır. Yaradılmış hər bir yeni söz isə lüğət vahidi kimi dilin tərkibinə daxil olur.

"Sözün kökü" mövzusu ilə əlaqədar ilk dərslərdə sözün hissələri – kök və şəkilçi haqqında anlayış verilir. Şagirdlər buraxılmış sözü ismin müxtəlif hallarında (kitab, kitabın, kitaba, kitabı, kitabda, kitabdan) əlavə etməklə rəbitəli mətni tamamlayır, hər dəfə əlavə etdiyi sözü əvvəlki ilə müqayisə edir, onların şəkilçilərinin müxtəlif, köklərinin isə eyni olduğunu görürlər. Köklə yanaşı şəkilçilərin rolunu açmağa xidmət edən çalışmalar da verilir. Sözün morfoloji tərkibinin öyrədilməsi ona görə böyük əhəmiyyətə malikdir ki, onun quruluşunun dərk olunması şagirdlərə sözün leksik mənasını dərinlən başa düşməyə və nitqdə ondan dəqiq istifadə etməyə imkan verir. Əgər şagird məktəbin, məktəbə, məktəbi, məktəbdə, məktəbdən, məktəblər, məktəbimiz sözlərində şəkilçilərin təsiri məktəb sözündən başqa heç bir yeni söz öyrənmirsə, gül sözündən güldən sözü düzəldikdə o, yeni söz öyrənir. Beləliklə, sözdüzəldici (leksik) şəkilçilər şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, genişləndirir və dəqiqləşdirir, həmçinin nitqini inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S.Ə. Sözdüzəldici şəkilçilərin bəzi xüsusiyyətləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, II buraxılış, 1964, s. 20-30
2. Qiyasbəyli M.N. Azərbaycan dilinin morfonoloji söz yaradıcılığı. Bakı: Maarif, 1987, 180 s.
3. Bruner, J. The Culture of Education, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1996.
4. Prince, M. "Does Active Learning Work? A Review of the Research," Journal of Engineering Education, 93:3, 223-231, 2004.
5. Ivic, I., Peshican A, Antich S. Active Learning. Manual for implementation of active learning/teaching methods. Belgrad, UNICEF, 2002.

Açar sözlər: nitq inkişafı, morfolojiya, söz, rəbitəli nitq, dərslilər

Ключевые слова: развитие речи, морфология, слово, учебник

Key Words: speech development, morphology, word, coherent speech, textbooks

Xülasə

Məqalə morfolojiyanın tədrisində şagirdin rəbitəli nitqinin inkişaf yollarına həsr edilmişdir. Rəbitəli nitqin inkişafı ilə bağlı məsələlərə burada yenidən baxılır. Məqalədə mətnin strukturunun və danışılmasının formalaşması ilə bağlı məsələlər, eləcə də nitqin hər bir hissəsi ilə təqdimat etmək vərdişlərinin sistemli şəkildə aparılması ilə bağlı bacarıqlar müzakirə olunur. Məqalədə morfolojiyanın tədrisində şagird lüğətinin zənginləşdirilməsinə də diqqət yetirilir. Sözlərin nitqə daxil edilməsindən, orfoqrafiyasından, cümlədə və mətnədə deyilişindən istifadə edərək onları məşğələlərə çevirir.

Резюме

Статья посвящена путям развития связной речи школьников в обучении морфологии. Здесь рассматриваются вопросы относительно развития связной речи. В статье рассматриваются вопросы относительно формирования постройки и рассказа текста, а также способности, связанные с системным проведением привычек написания изложения с каждой частью речи. Статья также посвящается обогащению словарного состава в обучении морфологии учеников. Здесь используются ввод слов в речь, их правописание, высказывание в предложении и тексте и превращение их в упражнения.

The summary

Clause is devoted to ways of development of coherent speech pupils' in training morphology. Here are reconsidered questions concerning development of coherent speech. In clause the questions concerning formation of construction and story of the text, and also abilities connected to system realization of habits of a spelling of a statement to each part of speech are considered. Clause is devoted to enrichment of dictionary structure in training morphology of the schoolboys. Here are used input of words in speech, their spelling, statement in the offer both text and transformation them in exercises.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasoba